

ПРОБЛЕМА ГРАМАТИЧНОГО АНАЛІТИЗМУ В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ПРОФЕСОРА О.А.КОЛЕСНИКОВА

О.А.Зарудняк
(кандидат філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статье рассматриваются проблемы грамматического аналитизма в современной лингвистике и попытки их разрешения в научных трудах профессора А.А.Колесникова.

The article addresses analytical tendencies in grammar as viewed by contemporary linguistic studies and Prof. A.A.Kolesnikov's contribution to these theoretical issues.

Олександр Андрійович Колесников – учений-новатор, представник прогресивної когорти мовознавців. Лінгвіст широкої ерудиції, аналітик, постійний шукач істини в науці, він завжди мав своє переконання і ніколи не йшов сліпо за науковими авторитетами. Це був невтомний і скромний трудівник науки. Його завжди цікавили найбільш суттєві і складні проблеми сучасного мовознавства.

Науковий інтерес Олександра Андрійовича становили семіотика і морфологічна структура мови, зокрема семантичне забезпечення граматичних форм іменників, явища синкретизму та аналітизму.

У цій статті ми зосередимося на проблемі аналітизму в сучасній лінгвістиці та спробі розв'язання її в наукових працях (1; 2; 3) професора О.А.Колесникова.

Поняття аналітизму в граматичній системі мови сучасним мовознавством, в основному, визначене, описане і пояснене. Цю дефініцію розуміють як:

1) типову ознаку мовної структури, що виявляється у роздільному вираженні основного (лексичного) і додаткового (морфологічного, синтаксичного, словотвірного) значення... (4, 23);

2) типологічну властивість, що проявляється в окремому вираженні основного, лексичного значення і додаткового, граматичного значення слова; аналітизм має вияв у морфологічній незмінності слова і наявності аналітичних (складних) конструкцій (форм) (5, 31);

3) “Аналітичний спосіб вираження граматичних значень маємо тоді, коли показником цих значень виступає службове слово – морфема, наприклад, *буду читати, читав би, читала би, читали б, хай читає*. Граматичну форму, в якій граматичне значення виражають службові слова – морфемі, називають аналітичною (6, 41).

Професор О.А.Колесников сконцентрував свою увагу на дослідженні морфологічних аналітичних форм російської мови. Зокрема, на центральних частинах мови – іменнику та дієслові.

Детально дослідивши це морфологічне явище та спроби багатьох мовознавців розібратися в його суті, вчений дійшов висновку, що “поняття аналітичної граматичної форми слова – це одне із спірних понять теоретичної й описової морфології, особливо в аналізі мов синтетичного типу, до яких відноситься і сучасна російська мова” (1, 3).

В чому, на думку О.А.Колесникова, полягає ця спірність?

Частина мовознавців вважає, що морфологічного аналітизму як такого в російській мовній системі взагалі немає.

Інша частина, хоч і визнає аналітичні конструкції, однак виключає із списку утворення з т. зв. “недесемантизованим” службовим компонентом.

А деякі лінгвісти дають широкий список аналітичних форм вираження, де фактично стирається грань між рівнями морфології та синтаксису.

Оскільки аналітичні конструкції, з одного боку, є словосполученням, а з іншого – формами слів, що стоять в одному ряду з синтетичними формами, то при розв'язання цих питань необхідно враховувати складний за формами вираження характер мовної семантики та семіотичної суті мови.

В дослідженнях професора О.А.Колесникова можна виділити три аспекти:

- 1) сутність граматичної форми і парадигматика слів;
- 2) аналітизм в іменних частинах мови;
- 3) аналітизм у дієсловах.

Щодо першого аспекту, то професор О.А.Колесников був переконаний, що основою аналізу будови граматичних категорій є семіотика (семасіологія), яка розглядає мовні одиниці як своєрідні знаки. Саме вивчення граматики на семіотичній основі дає можливість пояснити різницю у значенні граматичних форм. Тому з семантичною концепцією мови повинні бути пов'язані уявлення про її системно-структурну будову. Виходячи з того, що кожна граматична форма виражається у вигляді

якогось реального знака (звука), вчений вважає, що «семіотичний розгляд граматики ставить під сумнів поширене поняття «нульових» морфем у складі граматичних формальних парадигм. І звертає увагу на те, що «так званий «значущий нуль» набув у лінгвістичних описах такі розміри, що вживання цього поняття ...стає недоцільним». Значущий нуль знаходять у словотворі, синтаксисі, при розгляді фонетичних процесів (1, 34-35).

Крім того, визнання нульових одиниць мови протирічить розгляду його як знакової матеріальної системи. Тобто, з погляду семіотики, нема підстав у словоформі *дом, человек* визнавати нульову флексію, а в *нес, вез* – нульові суфіксальні та флективні формотворення.

Якщо ж говорити про відмінювання іменників, які мають аналітичну парадигму, то поняття нульового відмінювання можна визнати, враховуючи загальний фон відмінкової словозміни і використання прийменників для вираження відношень. А коли відмінюванні іменники є змінними – прийменниково-флективними, то «нульове» відмінювання буде тільки прийменниково-позиційним.

Щодо аналітизму як морфологічного явища, то професор О.А.Колесников розглядає його на базі флективної недостатності морфологічних парадигм слів у російській мові, взявши за теоретичну основу праці класиків лінгвістичної науки (О.О.Потебня, О.М.Пешковський, І.О.Бодуен де Куртене, В.В.Виноградов).

Головним чинником аналітичних конструкцій у морфологічній системі О.А.Колесников вважає наявність великої кількості неповних («ущербних») парадигм, зокрема в іменниках, прикметниках і дієсловах. А їх неповнота замінюється допоміжними аналітичними засобами – прийменниками, частками чи повнозначними словами, що десемантизувалися.

О.А.Колесников розрізняє чотири типи граматичної недостатності в російській мові.

1. Неповноцінність частини слів певних класів стосовно існуючих у мові парадигм морфологічних форм (*депо, кашне, сани, очки*). При цьому від явища парадигматичної формальної недостатності він відмежовує асемантичні граматичні форми, які не мають парадигматики й у плані граматикизованих у мові значень (*серебро, дрожжи*).

2. Недостатність охоплення морфологічною флективною парадигмою усіх можливих виявів якогось інваріантного значення категорій.

3. Морфологічна недостатність лексем, очевидна при їх уживанні в синтаксичній функції, на передачі якої спеціалізований інший граматичний клас лексем (морфологічна недостатність іменників при їх уживанні в синтаксичній функції присудка).

4. Очевидна при типологічному вивченні ряду мов морфологічна недостатність слова в позначенні усіх тих можливих характеристик природних властивостей і зв'язків референтів лексем, які знаходять у мовах світу граматичне вираження (1, 49-50).

Значну увагу О.А.Колесников приділив історії вивчення граматичного аналітизму. Досконало вивчені і ґрунтовно прокоментовані різні підходи і різні наслідки дослідження цієї проблеми у працях найбільш авторитетних лінгвістів (А.Шлейхера, В.Гумбольта, О.Єсперсена, І.Ф.Буслаєва, О.О.Потебні, В.М.Жирмунського, І.О.Будуена де Куртене, І.І.Мещанінова та ін.)

Розглянувши цілий ряд підходів до тлумачення суті граматичного аналітизму, О.А.Колесников констатував, що в кінці XIX – на початку XX ст. граматична теорія і практика характеризується вузьким формальним підходом до морфології, фетишизмом флективної мови, внутрішньомовною суттю граматичного значення, а аналітизм випав із сфери дослідження. А також піддав критиці суперечливі погляди І.І.Мещанінова на склад аналітичних форм в російській мові, зокрема в аналітичних формах із службовими словами.

Щодо критерію десемантизації службового компонента аналітичної конструкції, яким користується значна частина мовознавців, то, на думку О.А.Колесникова, він є суб'єктивним і теоретично невиправданим. Наприклад, критерій десемантизації допоміжного слова не лежить в основі розмежування аналітичних морфологічних форм, описових граматичних конструкцій і синтаксичних аналітичних членів речення (*сын будет учителем і сегодня будет жарко*). Тому слід орієнтуватися на інший критерій, а саме неповної парадигми, формальної морфологічної недостатності слова. А отже, міняється і завдання теоретичного осмислення аналітизму.

Таким чином, дослідивши історію вивчення аналітизму в мовознавстві, вникнувши в суть проблеми, професор О.А.Колесников дійшов висновку:

- 1) в історії лінгвістики немає і не було чітких критеріїв визначення аналітичних утворень;
- 2) не розмежувалися в достатній мірі послідовно факти аналітизму за рівнями мови;
- 3) саме ставлення до аналітичних утворень у дослідженнях характеризується непостійністю.

Тому пріоритетним завданням сучасної лінгвістики є уточнення питання про специфіку службового компонента в аналітичних конструкціях з урахуванням новітніх поглядів на суть граматики.

Насамперед необхідно чітко визначити статус залежного (службового) компонента: його слід визнати як семантично повний, недесемантизований, чи як десемантизований елемент конструкції, оскільки одна частина лінгвістів схиляється до першого, а інша частина – до другого погляду.

Наприклад, у “Лингвистическом энциклопедическом словаре” зазначено, що в аналітичній конструкції як службові елементи виступають прийменники, частки або десемантизовані повнозначні частини мови (5, 112). Про це ж ідеться і в “Українській мові. Енциклопедія”: “Роль службового елемента аналітичних форм в українській мові виконують спеціальні службові слова (прийменники, частки, допоміжні дієслова)” або повнозначні слова, що зазнають десемантизації (4, 23).

О.А.Колесников, у свою чергу, вважав, що термін “десемантизація” (десемантизований) є некоректним у визначенні специфіки службового компонента аналітичних утворень, оскільки відбувається не “десемантизація”, а “пересемантизація”. “Слід говорити не про десемантизацію функціонально залежного слова в граматичному словосполученні, а його своєрідній “пересемантизації”, що ґрунтується на міжрівневій синонімії” (1, 81).

Тож, необхідно уточнити поняття “аналітична конструкція”, під якою слід розуміти не поєднання основного (повнозначного) і допоміжного (службового) слів, а “розчленоване вираження тих варіантних значень, для передачі яких мова має компактні форми” (1, 65).

О.А.Колесников не погоджувався також з поширеною спробою розмежовувати аналітичні форми слова й описові граматичні конструкції, оскільки вона позбавлена підстави: адже усі аналітичні утворення є описовими.

Професор О.А.Колесников застерігав і від змішування аналітизму члена речення з аналітизмом частини мови, коли аналітизм члена речення сприймається за аналітизм частини мови, що спостерігається в мовознавчих працях та підручниках (1, 78).

Не визнаючи десемантизації допоміжних слів у аналітичних конструкціях, О.А.Колесников заперечував і проти ідеї деяких мовознавців, зокрема І.Р.Вихованця, визнати службові слова, й у першу чергу прийменники, аналітичними морфемами. Притому, що існує думка окремих мовознавців (О.П.Суник) вважати службові слова і не словами, і не морфемами: “...прийменники – це слова, відображені навіть лексикологами в тлумачних та інших словниках. Але слова “пересемантизовані” на позначення граматично вираженої в мові інформації. Це – слова, незважаючи навіть на витонченість численних спроб доказу їх “десемантизації”, “морфемно-синтаксичної природи” (1, 95).

Не погоджується О.А.Колесников на визнання, поширене в лінгвістичній літературі, синтаксичності категорії відмінка, визнання того, що в змістовій частині ця категорія знаходиться в галузі синтаксису, оскільки це не дає можливості ставити питання про морфологічну, флективну недостатність іменників, яка компенсується у вигляді аналітичних форм.

Як відомо, значною мірою аналітичні граматичні форми поширені в системі дієслова. Відомо і те, що в сучасному мовознавстві проблема дієслівних аналітичних форм не вирішена. І на наш погляд, значний науковий внесок у її розв’язання зробив професор О.А.Колесников.

Які найважливіші питання, на думку О.А.Колесникова, стоять перед мовознавцями?

1. Розмежування аналітизму члена речення і частини мови.
2. Десемантизація дієслівних зв’язок.
3. Визначення критерію граматичності.

Щодо першого питання, то професор Колесников вважав, що встановлення аналітизму в морфології дієслова, відмежування від нього аналітичних членів речення є однією з найважчих проблем, яка полягає в чіткому розрізненні морфології та синтаксису. Предмет морфології – слово, а предмет синтаксису – словосполучення і речення. Однак іноді важко розрізнити, де аналітична форма дієслова, а де словосполучення. Особливо це стало помітним після того, як у лінгвістиці утвердилася функціональна морфологія і функціональний синтаксис: *буду читать, читал бы* – з одного боку, це аналітичні форми дієслова, а з іншого – “граматичні оформлювачі речення”, говорить О.А.Колесников, посилаючись на свого вчителя В.М.Мігіріна.

Змішування властивостей синтаксису та морфології спостерігається у категорії часу в дієприкметниково-пасивних формах (*был построен – построен – будет построен*), дієприслівниках пасивного стану (*будучи занят*).

Особливою проблемою аналітизму дієслова є проблема зв’язки як допоміжного компонента присудка.

Традиційно вважається, що зв’язка *буду* повністю втратила лексичне значення, десемантизувалася і перетворилася в частку мови, в “чисту” зв’язку, в аналітичну морфему.

В аналітичних утвореннях із зв’язки *буду* та інфінітива у функції складеного дієслівного присудка типу *буду читать* професор Колесников, услід за професором В.М.Мігіріним, вважав, “що такі

поєднання ближчі до аналітичних морфологічних форм, оскільки в процесі становлення категорії виду відбулася функціональна спеціалізація лексеми *буду* з чистою ідеєю майбутнього часу. Тому в поєднанні типу *буду читать* традиційне включення таких утворень до складу аналітичних форм дієслів є правильним.

До аналітичних морфологічних форм часу відносяться і поєднання зв'язки *было* зі словами категорії стану *было жарко, будет жарко*.

Вживання зв'язки *бути* з іменною частиною складеного присудка *был построен, будет построен* О.А.Колесников вважає синтаксичним аналітизмом зі зв'язкою *быть*. Віднесення такого поєднання компонентів до морфологічного аналітизму розуміється ним як помилка, пов'язана із змішуванням рівнів аналітизму. Змішування морфологічного та синтаксичного аналітизму різних рівнів, на думку О.А.Колесникова, спричинене тим, що в сучасній лінгвістиці і досі спірним є питання про складні і складені присудки.

Окрім усього, сам термін «зв'язка» в мовознавчих працях вживається непослідовно. Немає чіткого розмежування аналітизму морфологічного і синтаксичного у непростому присудку. Зокрема, модальні зв'язки як лексичні синоніми синтетичних форм граматичних категорій способу і виду дієслова типу *догадаться, думать, нужно, обязан, возьмется*. Таких зв'язок у російській мові понад 200, за підрахунками О.А.Колесникова.

Основна функція зв'язок, зумовлена лексичною семантикою, – компенсація граматичної, словотвірної та інформативної недостатності слів в ядрі предиката. Усі подібні слова за синтаксичною функцією відносяться до зв'язок.

Щодо прикметника, то можна виділити два моменти. Професор О.А.Колесников, як і його вчитель В.Г.Мігірін, не визнавав виділеної В.В.Виноградовим на базі прикметника категорії стану типу *жарко, душно, зелено, честно*, називаючи їх безсуб'єкними короткими якісними прикметниками. Й у цьому статусі розглядав аналітичні форми вищого та найвищого ступенів порівняння.

Наявність аналітичної форми ступенів порівняння О.А.Колесников пояснив утрудненням у частині якісних прикметників на *-кий, -хий, -ский* формування синтетичних форм *великий, рабский, робкий*.

До того ж синтетичні форми мають семантичні і синтаксичні обмеження і не можуть виконати функцію означення, наприклад, *рад*.

О.А.Колесников наголосив на нерозв'язаності в сучасній лінгвістиці питань про граматичне значення, розмежування формотворення і словотворення.

Зрозуміло, що не все висловлене професором О.А.Колесниковим з приводу аналітизму в граматичній системі російської мови можна сприйняти беззастережно, як істину в останній інстанції. З деякими постулатами можна не погоджуватися, з дечим сперечатися, але зрозуміло одне: О.А.Колесников взявся за вирішення однієї з найскладніших проблем граматики і своєю працею, своїми спостереженнями, своїми думками стимулював подальші наукові пошуки у цій проблемі.

1. Колесников А.А. Аналитизм в грамматической системе современного русского языка. – Измаил, 1992.
2. Колесников А. А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка.— К., 1988.
3. Колесников О.А. Міжривнева синонімія і проблема граматичного значення // Мовознавство. – 1985 - №1.
4. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
6. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови /За ред. І. Вихованця. – К., 2004.